

МАКОН ВА ЗАМОН ТУШУНЧАЛАРИНИНГ НАВОИЙ ВА ШЕКСПИР АСАРЛАРИДАГИ БАДИИЙ ИНЪИКОСИ

Тадкикотчи Сулаймонов Хотамбек Араббаевич

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17531760>

Аннотация. Мақолада ўзбек мумтоз адабиёти намуналари асосида бадий тафаккурнинг шаклланиши доирасида муҳим категория бўлган макон ва замон тушунчаларининг ассоциацияси очиб берилган.

Калит сўзлар: макон, замон, тақвимий, архилексема, архифакт, архисема, архетип, этимология, гербаризм, герб.

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ОТРАЖЕНИЕ ПОНЯТИЯ ПРОСТРАНСТВА И ВРЕМЕНИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ НАВОИ И ШЕКСПИРА

Соискатель Сулаймонов Хотамбек Араббаевич.

Соискатель. В статье показаны основы анализа этимологических аспектов словарных единиц, широко используемых в образцах узбекской классической литературы методом гербаризма.

Ключевые слова: пространства, время, архилексема, архифакт, архисема, архетип, этимология, гербаризм, герб.

ARTISTIC REFLECTION OF THE CONCEPT OF SPACE AND TIME IN THE WORKS OF NAVOI AND SHAKESPEARE

Sulaimonov Khotambek Arabbaevich

Annotation. The article shows the bases of analysis of etymological aspects of dictionary units widely used in samples of Uzbek classical literature in the method of gerbarism.

Key words: space, time, calendar, architect, archbishop, archbishop, archetype, etymology, herbarism, herb.

Макон ва замон тушунчаси ҳамда муаммоси барча даврларда олимлар, ёзувчилар ёхуд оддий одамларнинг диққат марказида бўлган. Турли даврларда вақт тушунчасига турлича фикрлар, изоҳлар берилган. Мисол учун машхур рус олими С.В. Ожегов тузган рус тилининг изоҳли луғатида шундай дейилади: Время, -мени, мн. –мена, -мен, -менам, ст. 1. Одна из форм (наряду с пространством) существования бесконечно развивающейся материи – последовательная смена ее явлений и состояний. Вне времени и пространства нет движения материи.

Замон категорияси материянинг мавжудлик шакли бўлиб, моддий жараёнларнинг макон ва замонда кенг ёйилиши изчиллигини, бу жараёнларнинг турли босқичлари, бир-биридан ажралганлиги, уларнинг давомийлиги ва тараққиётини билдиради. Барча воқеа-ҳодиса ўз ўтмиши, ҳожири, келгусига эга. Нарса ва ҳодисаларнинг баъзи бирлари аввалроқ, бошқалари кейинроқ содир (мавжуд) бўлади. Мазкур ҳолат эса замон тушунчаси билан ифодаланади.¹

Бу борадаги фикр ва мулоҳазалар ҳамда фалсафий қарашларни умумлаштириб вақтга қуйидагича таъриф бериш мумкин бўлади: замон – маълум бир таянч нуқтаси

¹ Туленов Ж., Фафуров З. Фалсафа. Т.: Ўқитувчи, 1997

сифатида ажратиб олинадиган, бир бири билан узвий боғлиқ бўлган, тебранувчан жараёнларни инсон онгида акс эттиришга хизмат қиладиган субъектив тушунчадир.

Замон инсон ва борлиқнинг мавжудлигини намоён этиб туришда катта аҳамиятга эга бўлган фундаментал элементларнинг биридир. Айнан шу вазифаси туфайли инсон онгида бирор ҳодиса, режа ёки нутқ шакллари экан, ушбу ҳодиса режа ва нутқ қайсидир вақтда ёки давр мобайнида шаклланиши шубҳасиздир. Нутқ жараёнидаги барча гаплар қайсидир вақтни курсатишни тақозо этади. Замон ва макондан ташқари ҳеч қандай фикрни билдириш мумкин эмас.²

Юқоридаги фикрлардан шундай хулосага келиш мумкин: нутқ жараёнидаги ҳар қандай тугалланган фикр (гап) вақт билан боғлиқ бўлади ва унга (гапга) “қачон” деган савол қўйиш мумкин. Ҳаттоки “Баҳор!”, “Муҳаббат!” каби бир сўздан иборат бўлган, ҳис-ҳаяжонли гаплар ҳам замон белгиларини ўзида мужассам этади. Мисол учун “Баҳор!” гапига “қачон” саволини қўйсақ, ё “ҳозир” ёки “умуман” деб жавоб бериш мумкин бўлади.

Энг қадимги даврларда ҳам замон муаммоси файласуфларнинг ҳам диққат марказида бўлиб келган. Мана шундай қизиқиш ва таҳлиллар натижасида турли тақвимлар ва вақт ўлчов бирликлари ихтиро қилинди. Кейинчалик ушбу қизиқиш адабиётшунос ва тилшуносларни ҳам ўз домига торта бошлади. Мазкур ҳолат ўз навбатида адабий асарларнинг ўзига хослиги, уларда турли даврларнинг ўзаро боғлиқлиги, воқеа-ҳодисаларнинг кетма-кетлиги, қаҳрамонлар тақдирларининг замонлар ва маконлар орқали боғлиқлиги, адибларнинг қарашларини илмий ўрганишга бўлган интилишни тобора кучайиб боришига замин яратди.

Вақт ва уни тўғри тақсимлаш, фойдали сарфлаш хусусида “Вақтинг кетди бахтинг кетди”, “Вақт энг адолатли ҳакам”, “Вақт оқар сувдай оқиб кетар” каби турли мақол ва маталлар ҳам борки, ушбу ҳолат вақт масаласи нафақат олимлар ва ёзувчилар балки халқ, оддий одамларни ҳам қизиқтиради, барча учун бирдай долзарблик касб этади деган фикрга бошлаши шубҳасиз.

Вақтни ҳозирги илмда асосан икки шаклда – **бадий ёки адабий** ва **реал ёки календар(тақвимий)** шаклларида ифода этилади. Вақт тушунчаси турли кўринишларда – тарихий, фалсафий, лингвистик – бадий ижод хусусиятлари билан яқиндан боғлиқдир.³ Агар реал вақтни тўхтатиб ёки тезлаштириб, ўзгартириб бўлмайдиган, бир йўналишда ҳаракат қиладиган унсур (ҳаракатдаги материя йўқ жойда замон ва макон бўлмайди) десак ва у тўхтаётган олмайди десак, бадий-адабий вақтни адиб олдига қўйган мақсадига кўра орқага юргизиши, тўхтатиши ва ҳатто қаҳрамонларни нормал кетма кетликни бузган ҳолда анча олдинги (келажакдаги) ёки тарихий даврга олиб бориб ташлаши мумкин. Вақт машинасида замонлар аро саёҳат қилувчи қаҳрамонлар бадий асарларда истаганча топилади.

Вақт бадий адабиётда алоҳида мавзу сифатида кенг қўлланиб келинаётган унсурлардан биридир. Адабий асар билан боғлиқ бўлган тўрт вақт (қачон саволига жавоб бўладиган давр) мавжуд бўлиши мумкин. Булар: асар ёзилган ва чоп этилган вақт,

² С. Рахимов. Речевая коммуникация и проблема дейксиса в разносистемных языках. Автореферат докторской диссертации

³ З. Я. Тураева. Категория времени. Москва, 1979

асар воқеалари сўзлаб берилаётган вақт, асардаги воқеа-ҳодисалар юз берган вақт, ўқувчи асарни ўқиётган вақт. Ушбу тўрт вақт бир-бирига нисбатан яқин бўлиши ёки анча узоқ бўлиши мумкин. Мисол учун Валтер Скотнинг “Роб Рой” асарини олсак. Биз уни XXI асрда туриб ўқиймиз; асар 1817 йили ёзилиб чоп этилган; асар қахрамонлари деярли бир аср олдин мавжуд бўлган ва воқеалари ҳам бир аср олдин содир бўлган; сўзловчи эса бир қария ва у сўзлаётган вақтидан 50 йил олдинги, ёшлигидаги воқеаларни айтиб беради. Уч асрлик давр ичида тўртта алоҳида вақт бирлиги.

Вақт инсон ва борлиқ мавжудлигининг энг асосий элементларидан бири бўлгани каби нутқ жараёнида ва бадий асарда ҳам энг асосий элементлардан биридир. Ҳар бир асар воқеалари қайсидир вақтда (даврда) ўз ифодасини топиши муқаррар. Ушбу вақт хронологик тартибда, ҳозирги реал вақт тартибида, ўтмишга ёки келажакка назар тарзида ифода этилиши мумкин. Қандай бўлмасин вақт ўтиб боришини назарда тутган холдагина сюжетни очиб беришга, қахрамонларни тарифлаб беришга имконият бўлиши мумкин. Бадий асарда вақтни ифода этишгина эмас, балки вақт алоҳида ҳодиса сифатида ҳам ёзувчи ва шоирларнинг диққат марказида бўлиб келган. Айрим ҳолатларда вақт асарда иштирок этаётган қахрамон ёки образ даражасига олиб чиқилган десак хато қилмаган бўламиз. Вақт ҳақида бир қатор адиблар ўз фикрларини ифода этиб ўтишган. Хусусан буюк Алишер Навоий вақт ва умр хусусида шундай дейди:

Кўп ухлаш оз умр кўриш демакдир,
Уйқуга кетган вақт кетган умрдир.

Шекспир эса вақтга атаб, вақтга мурожаат этиб, уни жонлантириш асносида бутун бошли бир сонет ёзган. Сонетда вақт тушунчаси бутун бошли инсонга, шахсга айланади, жонланади, ўқувчи кўз ўнгида жанли мавжудот сифатида намоён бўлади. Ана шу сонетни таржима қилишга уриниб кўрдик.

Сонет 19

Арслон панжасин кучсиз айлагин эй вақт.
Ердан чиққан хар нарса тупроққа қайтсин.
Йўлбарс тишларин тўкиб айлагин карахт.
Қақнус ёниб кулидан тирилаверсин.

Сен учиб ўт, фасллар алмашаверсин.
Вақтичоғлик қилавер, ўйнаб кул эй вақт.
Майли гўзал чехралар сарғаяверсин,
Бир гуноҳга кўл урма, кўл урма фақат.

Ёримнинг ой юзига ажинлар солма,
Чизиқ чизма қаламинг билан қадимий.
Уни минбъад таъсиринг остига олма,
Бу гўзаллик тимсоли қолсин абадий.
Ўз ишинг бетўхтов қилсангда эй вақт,
Ёр шеъримда ёш яшар абадул абад.

Турли тил материаллари ва бадий асарларда вақт тушунчасини ифода этувчи воситаларни ўрганиб таҳлил қилиш, уларни тўғри тушуниб талқин қилиш ва бир

тилдан иккинчи тилга ўгиришнинг самарали усулларидан фойдаланишни йўлга қўйиш алоҳида аҳамият касб этади.

Барча тилларда бўлгани каби инглиз тилида ҳам замон ва вақтни ифода этиш масалалари бир қатор олимларни қизиқтириб келган. Грамматик замон категорияси, дейктик ифода воситалари ва бошқалар хусусида дунё юзини кўрган илмий ишлар ана шулар жумласидандир. Мазкур тадқиқотда биз ўз олдимизга инглиз тилида қўлланиладиган бадиий-адабий ва реал вақт орасидаги фарқлар ва ўхшашликлар нуқтаи назаридан феълнинг замон шакллари, лексик, фразеологик ва дейктик ифода воситаларининг бадиий матнда берилиши ва ана шундай воситаларни ўзбек тилига таржима қилиш муаммолари устида тизимли таҳлил олиб боришни мақсад қилиб қўйганмиз.

Нутқжараёнида вақтга мурожаат қилишнинг, вақтни кўрсатишнинг, вақтни ифода этишнинг бир неча усуллари мавжуд. Вақт лексик вақт бирликлари билан ифода этилиши мумкин (асрлар, йиллар, ойлар, ҳафталар, кунлар, соатлар минут ва сониялар); вақтни дейктик (кўрсатиб) айтиш мумкин (ўша пайт, ҳозирги давр, шу замон, шундан сўнг, келгунича, овқатланишдан олдин, кейин ва ҳ.к.ва ҳ.к.); фразеологик бирликлар ёрдамида ифода этиш мумкин (сўфи азон чақирмай, хўроз иккинчи қичқаришида, каллаи саҳарлаб, қаро тунда) ва грамматик воситалар (феълнинг замон категорияси) орқали ифода этиш мумкин.

Инглиз тилида ҳам вақтни айнан мана шу тўрт турдаги тил бирликлари орқали ифода этилади. Бунда лексик бирликлар *yesterday, today, tomorrow last year, next year, in December, in 1948, on Wednesday* кабилар бўлса, дейктик бирликларга *that, previous year, at this moment, after (before) having breakfast* каби вақтни кўрсатувчи, иш ҳаракат содир бўлган (бўладиган) вақтга ишора этувчи воситалар киради. Инглиз тилида вақтни ифода этувчи фразеологик бирликлар ҳам ўзига хослиги билан ажралиб туради. Бунда инглиз тилида мулоқот қилаётган шахс мулоқотнинг самарали бўлишида ушбу фразеологик бирликларнинг маъносини олдиндан ўрганган бўлиши катта аҳамиятга эга. Мисол учун қуйидаги фразеологик бирликлар ва колокацияларни олайлик: *At the crack of dawn, on the dot, the early bird catches the worm, in the nick of time, a month of Sundays, after the watershed, eleventh hour, feast today and famine tomorrow*, кабиларни тўлақонли тушуниш ва ўзбек тилига таржима қилишда албатта ушбу тил бирликлари билан таниш бўлиш мулоқотнинг ва таржиманинг тўлақонли бўлишида муҳим аҳамият касб этади.

Вақтни ифода этувчи грамматик восита – замон категорияси алоҳида эътиборни талаб қилади. Инглиз тилидаги замон шакллари ва аспектлари хусусида анчайин тўлиқ ва мукамал фикрлар бериб ўтилган. Шунга қарамай, замонавий адабиётларда ушбу масала юзасидан ҳам бир мунча мунозарали қарашлар берилганига гувоҳ бўлишимиз мумкин. Яъни, анъанавий адабиётларимизда инглиз тилида 4 та замоннинг 4 тадан аспектлари бор, шундай қилиб 16 та (аниқлик нисбати) замон шакллари мавжуд деган фикр кўп учрайдиган ҳол бўлса, ғарб адабиётларида 3 та замон, 4 та аспект, шундай қилиб, 12 замон шакли мавжуд деган фикр кенг тарқалган.

Инглиз тилидаги замон шаклларини ўзбек тилига таржима қилиш ҳам ўзига яраша мураккабликларни юзага келтириши мумкин. Мисол учун Хемингуэй қаламига мансуб Фиеста асаридан олинган қуйидаги гапга эътиборимизни қаратсак “*He cared nothing for*

boxing, in fact he disliked it, but he learned it painfully and thoroughly to counteract the feeling of inferiority and shyness he had felt on being treated as a Jew at Princeton.” Ушбу гап ўзбек тилига қуйидагича таржима қилинган: аслида Робертда боксга мойиллик йўқ эди, аксинча бокс деса ишқори озарди, лекин шундай бўлса ҳам ўлиб тирилик, қунт билан бокс тушишни ўрганарди. Яхудийларга паст назар билан қараладиган Принстонда у журъатсизлиги ҳамда беқадрлигидан ўксиш туйғусидан халос бўлиш учун ҳам шундай қиларди. Ушбу гапнинг he had felt on being treated as a Jew at Prinston (ўтган тугалланган замон) орқали адиб Кондаги журъатсизлик ҳамда беқадрлик туйғулари у бокс билан шуғуллана бошлагандан олдин мавжуд бўлганлигини ва боксчи бўлгандан кейин бундай хислардан халос бўлганини айтмоқчи бўлади. Таржимада эса бу фикр тўлақонли акс этмаган, яъни Кон ўша хислардан қутула олган олмаганлиги номаълум қолган. Мана шу бир қарашда арзимагандай кўринган деталнинг ноаниқ қолиши асарнинг моҳиятини тўла англаб етишга халақит қилиши мумкин, зеро Роберт Кон асарнинг (мураккаб характерга эга бўлган) асосий қахрамонларидан бири сифатида муҳим аҳамият касб этади.

Биз юқорида айрим замон ва макон категорияларини бир неча тиллар материаллари асносида таҳлил қилишга ҳаракат қилдик. Ваҳоланки, бу категориялар реал ҳаётда турли халқлар томонидан бир хил ёки ўхшаш тушунча сифатида, бироқ турли тил воситалари билан тавсиф қилинади. Юқоридагилардан хулоса сифатида келтирилган фикрлар нафақат бадиий категория, балки реал вақтнинг тизимли ўлчови сифатида ҳам олиниши керак. Зеро замон ва макон категориялари илмда дунёнинг мавжудлик шarti сифатида инсон онги парадигмаларининг мавжудлигини таъминлайди.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Туленов Ж., Гафуров З. Фалсафа. Т.: Ўқитувчи, 1997
2. Рахимов С. Речевая коммуникация и проблема дейксиса в разносистемных языках. Автореферат докторской диссертации.
3. Арнольд И.В. Лексическо-семантическое поле в языке и тематическая сетка текста II текст как объект комплексного анализа в вузе I Сб. статей. Л., 1984.
4. Жирмунский В.М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. Л., 1977 \
5. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language